

Archeologie in Drenthe

onder redactie van

W.A.B. VAN DER SANDEN¹ EN V.T. VAN VILSTEREN²

<i>In memoriam Otto Harm Harsema (1939 – 2013)</i> <i>J.R. Beuker, W.A.B. van der Sanden en V.T. van Vilsteren</i>	89
Haaks op de IJzertijd? Een bijzonder grafassemblage uit de Late IJzertijd in Emmen <i>S.A. van der Vaart en L.W.S.W. Amkreutz</i>	93
Terug naar Nieuwe Krim. Op zoek naar een verdwenen Romeinse muntschat <i>J. Benjamins, J.A. Benjamins-Palte en W.A.B. van der Sanden</i>	103
De archeologische opgraving (1964) in de Grote Kerk van Emmen. Sporen van het vroeg christendom in Zuidoost-Drenthe <i>P. den Hengst</i>	117
Middeleeuwse houten kerken in Diever en Rolde. Een archeologische studie naar het vroeg christendom in Drenthe <i>D. te Kiefte</i>	157
Pieter Christ en Jan van Ravenswaay tekenen hunebedden in 1836-1844 <i>J.A. Bakker</i>	185

Haaks op de IJzertijd?

Een bijzonder grafassemblage uit de Late IJzertijd in Emmen

S.A. van der Vaart en L.W.S.W. Amkreutz

In oktober 1942 leidde dr. F.C. Bursch, conservator van het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) te Leiden, een opgraving ten noorden van de Emmerdennen, gem. Emmen (fig. 1). Twee grafheuvels en hun directe omgeving werden daar in hoog tempo onderzocht. Daarbij werd een bijzonder grafassemblage uit de Late IJzertijd gevonden. Dit omvatte een gordelhaak, een fibula versierd met (waarschijnlijk) een paardenhoofdje, meer dan 35 kleine krammen en een spinklosje (fig. 2 en 8). Een dergelijk complex heeft vooralsnog geen eenduidige parallel en lijkt daarmee voor Nederlandse begrippen uniek. De opgraving is niet gepubliceerd en door de oorlogssituatie en de toentertijd gebruikelijke, vaak minimale velddocumentatie is de beschikbare informatie beperkt. Het is opmerkelijk dat een dergelijk bijzonder vondstassemblage volkomen onbekend gebleven is in archeologisch Nederland. Het is daarom van belang dat de voorhanden zijnde informatie over dit vondstcomplex wordt gepubliceerd.

De opgraving

De precieze aanleiding voor de opgraving is helaas onbekend. Het gebied dat door Bursch werd onderzocht, is gelegen in een perceel ten noorden van de Emmerdennen en staat in het archief van het RMO te boek als 'Emmen-Sectie C'. Het perceel (met kadastrummer 6371) was eigendom van Hendrikus

Fig. 1. F.C. Bursch, conservator bij het Rijksmuseum van Oudheden en directeur van het tijdens de Tweede Wereldoorlog opgerichte (Rijks) bureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek spreekt tijdens een excursie het publiek toe vanaf een hunebed nabij Emmen. Foto Rijksmuseum van Oudheden/Archief Bursch.

Fig. 2. Bijzondere grafgiften uit Emmen-Sectie C. Foto J. van Donkersgoed, Universiteit Leiden.

Alberts en toentertijd net in cultuur gebracht (Van Wijngaarden 1943, 5). Door de povere velddocumentatie en het onuitgewerkt blijven van deze opgraving heeft de gehele campagne enigszins een *hit-and-run*-karakter gekregen. Zo bleek bijvoorbeeld de noordpijl op de overzichtstekening verkeerd geplaatst te zijn, waardoor het lokaliseren van de opgraving sterk bemoeilijkt werd (zie fig. 3). De veldtekening is eveneens weinig gedetailleerd, waardoor de reconstructie van de context van de grafvondsten een lastige exercitie bleek.

Op de veldtekening zijn twee heuvels en een drietal zones aangegeven, de heuvels als *plek III* en *plek IV*, de zones als *plek I*, *plek II* en *plek V*. Bij elke 'plek' staan kort de vondstcategorieën beschreven die op die locatie aangetroffen zijn (fig. 4). Hieronder volgt een korte beschrijving van de genoemde locaties.

Plek I is een ovale zone met een lichte verkleuring. In deze verkleuring met as zijn bekerscherven uit het Neolithicum gevonden.¹ Volgens een noot op de veldtekening komen deze scherven uit een kuil die maximaal 80 cm onder het maaiveld gelegen was. De bekerscherven zijn van een kleine standvoetbeker, die waarschijnlijk in een inhumatiegraf was geplaatst. In tegenstelling tot de velddocumentatie geeft Van Wijngaarden (1943, 5), de toenmalige directeur van het RMO, aan dat de klokbekerscherven uit een heuvel afkomstig zijn. Het is niet duidelijk of het verschil in beschrijving erop duidt dat de kuil mogelijk onder een heuvel heeft gelegen.

Plek II is eveneens een ovale zone, maar ditmaal met houtskool, verbrand botmateriaal en de scherven van een grote pot. Uit het inventarisboek blijkt dat het botmateriaal indertijd helaas niet bij het museum is gedeponneerd. Het is onbekend of het hier menselijk of dierlijk materiaal betrof. De aangetroffen scherven² dateren uit een latere fase van de IJzertijd en zouden deel kunnen uitmaken van een grafassemblage. In dat geval is het echter opvallend dat de scherven van de pot pas verbrand zijn nadat de pot gebroken was. Een andere mogelijkheid is dat de pot vrij vroeg in het verbrandingsproces is gebroken.

Plek V staat aangegeven als een ronde zone (diameter 1 m) waarbinnen houtskool en botmateriaal is gevonden. Dit materiaal is evenmin gedeponneerd in het RMO, hetgeen een verdere interpretatie van deze zone onmogelijk maakt.

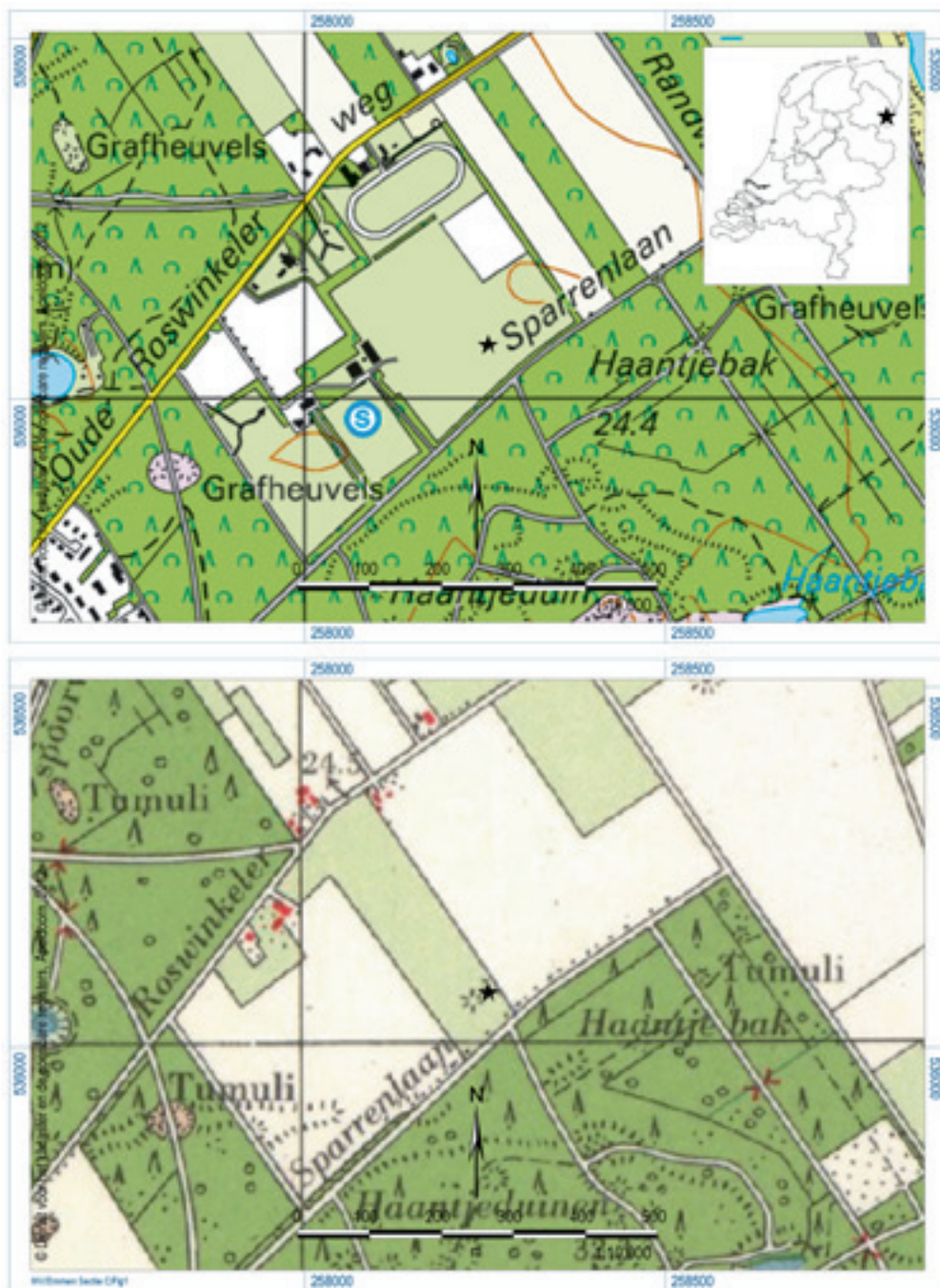

Fig. 3. De opgravingslocatie van Emmen-Sectie C geprojecteerd op de topografische kaart uit 2013 (boven) en 1959 (onder; bron: watwaswaar.nl). Op de onderste kaart staan twee heuveltjes aangegeven op de opgravingslocatie. Figuur verzorgd door W. Verschoof, RAAP.

Fig. 4. De veldtekening van F.C. Bursch geïnterpreteerd. Figuur verzorgd door W. Verschoof, RAAP.

Plek IV bevindt zich in of onder één van de heuvels. Deze plek staat aangegeven als een cirkelvormige zone (diameter 80 cm), waarbinnen houtskool, botmateriaal, de bodem van een pot en andere scherven werden aangetroffen.³ Op basis van de veldtekening is niet vast te stellen wat deze ronde zone voorstelt en of ze verband houdt met een structuur. De cirkelvormige zone bevindt zich in of onder de cirkelvormige omtrek van een heuvel, wat aannemelijk maakt dat we hier met een graf en dus een grafheuvel te maken hebben. Het verzamelde aardewerk, dat eveneens uit de Late IJzertijd dateert, valt echter eerder in de categorie 'nederzettingsafval'. Het aardewerk bestaat uit scherven van meerdere typen potten; diverse fragmenten passen aan elkaar en zijn na het breken verbrand.

Tussen locatie II en IV is een verspreiding aardewerk gedocumenteerd en verzameld.⁴ Deze verzameling omvat eveneens scherven van meerdere potten, zowel verbrand als onverbrand. Sommige scherven zijn besmeten terwijl andere gepolijst zijn. Hier lijken we ook met nederzettingsafval uit de IJzertijd te maken te hebben. Er is nog een tweede collectie scherven van deze locatie verzameld.⁵ Deze zijn verbrand en van verschillende IJzertijdpotten afkomstig. Waar ze precies gevonden zijn, kan niet meer worden vastgesteld.

Plek III bevond zich in of onder de tweede heuvel. Op de veldtekening is een greppel rondom een cirkelvormige zone in de heuvel aangegeven. Van de greppel zijn ook twee profieltekeningen gemaakt. Daarop is te zien dat de greppel in ieder geval in twee fasen opgevuld is, maar de tekening geeft verder weinig detailinformatie. Het is waarschijnlijk dat dit een kringgreppel is rondom een IJzertijdheuvel, maar het zou eventueel ook een intermediaire randstructuur van een oudere fase kunnen zijn. Binnen de (kring)greppel zijn bijzondere bronzen en ijzeren voorwerpen gevonden, samen met crematieresten, houtskool en een spinklosje. De combinatie van deze vondsten en de heuvel duiden op een grafcontext.

Een uniek grafassemblage uit de Late IJzertijd

De bijzondere voorwerpen uit het graf behorende bij heuvel 2 (*plek III*) zijn een gordelhaak gemaakt van ijzer en brons, een bronzen fibula versierd met (waarschijnlijk) een paardenhoofdje en meer dan 35 kleine bronzen krammen (fig. 2) en een aardewerken spinklosje. De krammen vormden de directe aanleiding om dit reeds lang geleden opgegraven en bijna vergeten complex voor het voetlicht te brengen. De krammen⁶ uit Emmen zijn op dit moment namelijk de enige Nederlandse parallel voor de honderden bronzen krammen die in heuvel 7 te Oss-Zevenbergen zijn gevonden (Fontijn en Van der Vaart 2013). In het Vorstengraf van Oss zijn tevens 15 bronzen zogeheten *hemispherical sheet-knobs* gevonden, die qua vorm vergelijkbaar zijn met de krammen uit Emmen en Oss-Zevenbergen, maar van groter formaat⁷ (Van der Vaart 2011).

De kleine krammen uit Emmen zijn halve bronzen bolletjes, ca. 9-10 mm in diameter, met (oorspronkelijk) twee driehoekige pootjes. Sommige krammen zijn verbogen en mogelijk verbrand. De pootjes zijn veelal verdwenen, maar, als ze nog aanwezig zijn, altijd omgevouwen (fig. 5). Dit betekent dat de krammen oorspronkelijk op leer of textiel bevestigd waren (voor meer informatie over de mogelijke functies van bronzen krammen zie Fontijn en Van der Vaart 2013). Aangezien de krammen vergezeld gingen van een gordelhaak, is het aannemelijk dat ze als versiering van een leren riem dienden.

Het meest opvallende object uit dit complex is een ijzeren gordelhaak met bronzen versiering.⁸ De gordelhaak heeft een lengte van 15,6 cm en de grootste breedte bedraagt 6 cm. Aan de bovenzijde zijn twee kleine vleugeltjes omgeslagen. Onderaan bevindt zich een bronzen punt. Het oppervlak van de gordelhaak is versierd met vier halve bronzen bolletjes die met splitpennen zijn bevestigd in de onderplaat; een vijfde bolletje is verdwenen. De bolletjes zijn versierd met

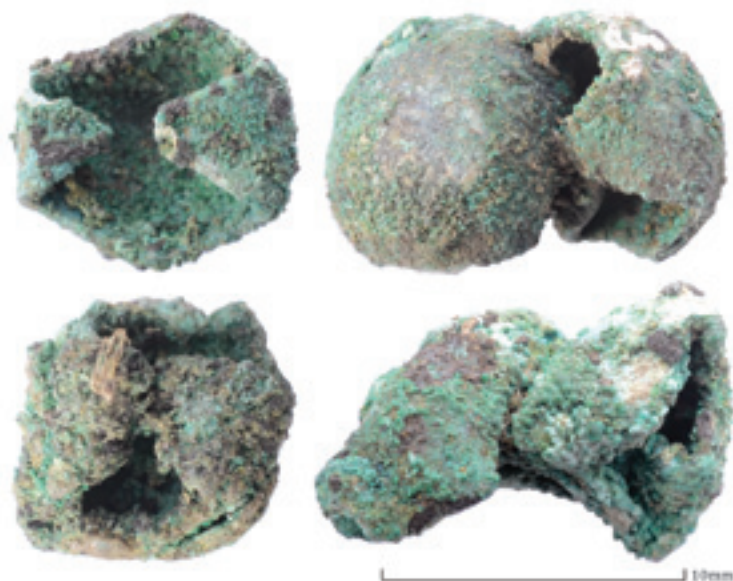

Fig. 5. Detailopname van bronzen krammen, boven- en onderzijde. De twee rechter krammen zijn aan elkaar gecorrodeerd. Foto J. van Donkersgoed, Universiteit Leiden.

Fig. 6. Detail van de versiering op de bronzen bolletjes, een stuk bronzen draad en de gegraveerde versiering op de ijzeren onderplaat. In het midden van de twee grotere bollen zijn twee kleine krammen vastgeroest. Foto J. van Donkersgoed, Universiteit Leiden.

gegraveerde lijntjes. Daarnaast is er ook een aantal bronzen draden op het oppervlak bevestigd als versiering. De ijzeren onderplaat was rondom versierd met kleine groefjes (fig. 6). Een aantal van de kleine krammen is, tijdens het verblijf in de bodem, aan de gordelhaak vastgeroest. Op de achterkant zijn tevens wat hout- en crematiefragmenten vastgekit.

Deze gordelhaak lijkt qua vorm en grootte op de gordelhaken uit Kessel-Lith. Daar zijn vijf bronzen exemplaren uit de Maas opgebaggerd (Verhart en Roymans 1998). Uit de Maas is tevens nog een achttal andere exemplaren bekend (Roymans 1988) en bij de cultusplaats te Empel zijn er zes gevonden (Roymans en Derks 1994). Dit specifieke type gordelhaak is het resultaat van een lange ontwikkeling van bandvormige gordelhaken die voornamelijk in Noord-Duitsland plaatsvond.

Fig. 7. Een bronzen paardenhoofdje met ijzeren versiering in de vorm van een hoofdstel. Lengte 1,9 cm. Foto J. van Donkersgoed, Universiteit Leiden.

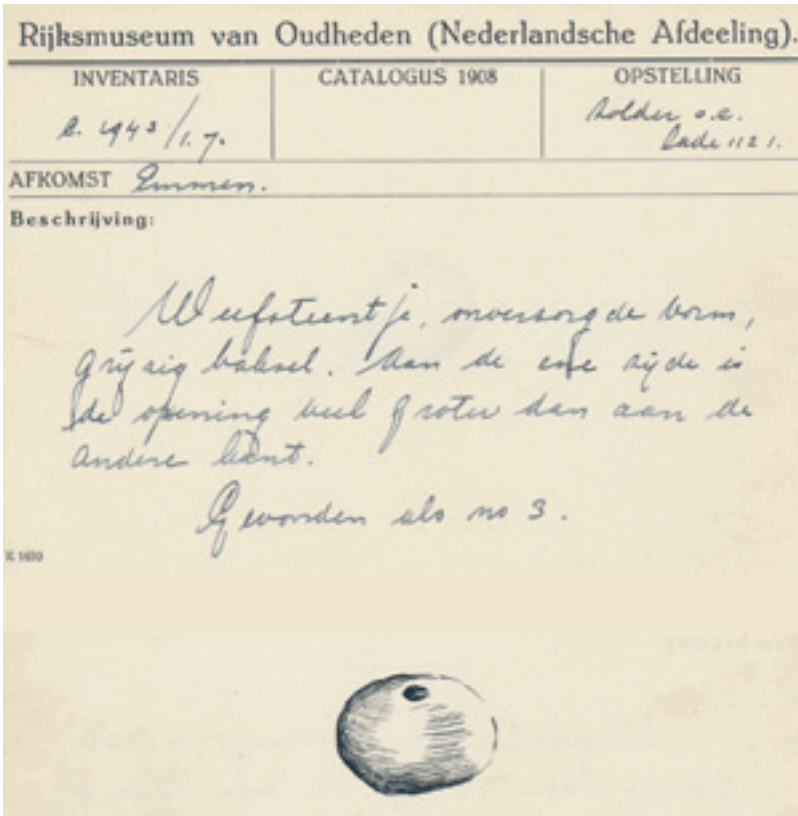

Fig. 8. Een inventariskaartje met tekening van het aardewerken spinklosje. Tekenaar onbekend.

Hoewel ijzeren gordelhaken in Nederland voorkomen (Hiddink 2012), zijn parallellen voor versierde exemplaren geheel van brons. In Noord-Duitsland worden overigens ook versierde ijzeren exemplaren aangetroffen. Hoewel een datering niet eenduidig is gezien de onzekere vondstcontext van de meeste exemplaren, lijkt de combinatie van kenmerken te wijzen op een voorkomen in de 1ste eeuw v.Chr. Oorspronkelijk zou de leren riem aan de achterzijde van de gordelhaak bevestigd zijn met de splitpennen van de decoratieve bolletjes. Het bronzen puntje zou dan als haak hebben gefungeerd (Verhart en Roymans 1998, 76).

Het grafassemblage bevat naast de gordelhaak tevens een aantal bronzen fragmenten van een fibula. Op basis van het spiraalfragment kan deze speld in de Midden- of Late IJzertijd gedateerd worden. Het haakje waar de speld in haakt is zeer gecorrodeerd maar herkenbaar. Daarnaast zijn wij van mening dat een klein metalen dierenkopje deel van deze fibula zou kunnen zijn geweest. Fibulae met dierornamentiek zijn zeker niet ongebruikelijk in de IJzertijd en dit exemplaar mistaat niet in die traditie. De kop is gemaakt van brons met een ijzeren kern. Op de snuit van het dier is het ijzer als versiering zichtbaar. Het dierenkopje is ons inziens een gestileerd paardenhoofdje, waarbij de ijzeren versiering het hoofdstel van het paard voorstelt (fig. 7).

Naast de hierboven beschreven herkenbare objecten is er tevens een klomp aaneengecorrodeerde bronzen en ijzeren voorwerpjes aangetroffen, waarvan de oorspronkelijke functie niet meer kan worden gereconstrueerd. Dit is ook het geval met een klein bronzen bolletje met dito staafjes aan twee kanten. Het is mogelijk dat een restauratie van deze set nog licht zou kunnen werpen op de functie van de erin aanwezige voorwerpen.

Het graf bevatte oorspronkelijk ook een aardewerken spinklosje.⁹ Dit voorwerp is helaas niet meer terug te vinden. Een schets op een inventariskaart is de enige afbeelding van dit object (fig. 8).

Conclusie

Zeventig jaar geleden groef F.C. Bursch een kleine vindplaats in Emmen op, met onder meer een bijzonder graf uit de Late IJzertijd, gelegen in een grafheuvel met een (kring)greppel. De beperkte velddocumentatie maakt dat wij nu weinig grip krijgen op de details van wat zich op deze locatie in de late prehistorie heeft afgespeeld. Hieronder volgt een samenvatting van de feiten.

In het Neolithicum is er op het terrein een standvoetbeker gedeponerd, waarschijnlijk als een grafgift. Tot aan de IJzertijd zijn er geen eenduidige resten aangetroffen die duiden op gebruik of bewoning van het terrein. Met betrekking tot de IJzertijd vallen allereerst de verspreidingen van aardewerk op die door hun samenstelling en karakter lijken te duiden op nederzettingsactiviteiten. Daarnaast zijn er ook aanwijzingen voor twee graven uit de IJzertijd, waarvan er één onder een heuvel lag. Met zekerheid als grafvondst te duiden is een uniek assemblage, eveneens afkomstig uit een grafheuvel. De overledene had bijzondere bijgiften: een gordel of riem bezet met bronzen krammen en een versierde ijzeren en bronzen gordelhaak als sluiting. Tevens werd een bijzondere, waarschijnlijk met een paardenhoofdje versierde fibula in het graf aangetroffen.

Hoewel er voor de krammen oudere parallellen bestaan, dateren dit type gordelhaak en de spiraalfibula dit complex in de Late IJzertijd. Het botmateriaal dat op de veldtekening genoteerd staat, is nooit in de museumcollectie opgenomen; een fragment gecremeerd bot dat aan de gordelhaak is vastgekit vormt echter een overtuigend bewijs dat wij hier inderdaad met een grafassemblage te maken hebben.

Een tweetal aspecten maakt het IJzertijdgraf van Emmen bijzonder. De objecten, met name de gordelhaak en krammen, zijn bijzonder voor deze periode in Nederland. Voor zover bekend is dit de enige ijzeren gordelhaak van dit type uit ons land. Bovendien is deze afkomstig uit een grafcontext, terwijl vergelijkbare rijke objecten met name uit deposities - vaak uit natte context - bekend

zijn. Omdat de contextgegevens te wensen overlaten, is de hoeveelheid beschikbare informatie over dit bijzondere graf op dit moment beperkt. Het is echter onze hoop dat de publicatie van dit vondstcomplex een bijdrage levert aan onze kennis over de veelzijdigheid van het grafbestel in Nederland in de Late IJzertijd en mogelijk leidt tot vergelijkbare nieuwe (oude) ontdekkingen.¹⁰

Noten

- 1 RMO inv. nr. c 1943/1.1.
- 2 RMO inv. nr. c 1943/1.2.
- 3 RMO inv. nr. c 1943/1.8.
- 4 RMO inv. nr. c 1943/1.9.
- 5 RMO inv. nr. c 1943/1.10.
- 6 RMO inv. nr. c 1943/1.3.
- 7 Deze zijn 18-20 mm in doorsnede.
- 8 RMO inv. nr. c 1943/1.4.
- 9 RMO inv. nr. c 1943/1.7.
- 10 De auteurs willen graag Arjan Louwen (Universiteit Leiden) danken voor zijn determinatie van het aardewerk uit de IJzertijd. Joëlla van Donkersgoed (Universiteit Leiden) en Wouter Verschoof (RAAP Archeologisch Adviesbureau) zijn wij erkentelijk voor het maken van de foto's en kaartjes. David Fontijn danken wij voor het lezen van de tekst en het delen van zijn inzichten in het kaartmateriaal van F.C. Bursch.

Literatuur

- Fontijn, D. en S. van der Vaart 2013: Dismantled, transformed, and deposited – prehistoric bronze from the centre of mound 7. In: D. Fontijn, S. van der Vaart en R. Jansen (eds), *Transformation through Destruction. A monumental and extraordinary Early Iron Age Hallstatt C barrow from the ritual landscape of Oss-Zevenbergen*, Leiden.
- Hiddink, H., 2012: Twee decennia graven op het dekzandeiland van Weer-Nederweert, *Westerheem* 61-2, 100-105.
- Roymans, N., 1988: Eine spätlatènezeitliche Gürtelgarnitur aus dem 'Heelder Peel' in Heel (Limburg, Niederlande), *Archäologisches Korrespondenzblatt* 18, 279-284.
- Roymans, N. en T. Derks 1994: Het heiligdom te Empel. Algemene beschouwingen. In: N. Roymans en T. Derks (red.), *De tempel van Empel. Een Hercules-heiligdom in het woongebied van de Bataven, 's-Hertogensbosch*.
- Vaart, S. van der, 2011: *Hail to the Chieftain. A detailed examination of grave goods from Dutch chiefly burials and their role in funerary rituals during the Hallstatt period*, RMA scriptie, Universiteit Leiden.
- Verhart, L. en N. Roymans 1998: Een collectie La Tène vondsten uit de Maas bij Kessel, gemeente Lith (prov. Noord-Brabant), *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 78, 75-91.
- Wijngaarden, W.D. van, 1943: *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Verslag van den directeur over het jaar 1942*, 's-Gravenhage.

Summary

Hooked. An exceptional Late Iron Age burial assemblage from Emmen

In October 1942 Dr F.C. Bursch of the Dutch National Museum of Antiquities (Leiden) supervised the excavation of two barrows and part of their surrounding area on a plot north of the Emmerdennen wooded area in the municipality of Emmen (figs 1, 3 and 4). Unfortunately the excavation was conducted in a hit-and-run style. It was poorly documented and never published. The limited field documentation sadly leaves us with many questions regarding what happened at this site in prehistory.

During the Neolithic a footed beaker of the Single Grave Culture was deposited at the site, possibly as a grave good. Spreads of pottery sherds seem to indicate settlement activities during the Iron Age. There are also two possible Iron Age graves, one of which is situated in a mound. The only find assemblage that can be unambiguously interpreted as representing a burial also comes from a mound. It comprised a unique, exceptional set of grave goods: a belt hook made of iron and bronze, 35 bronze studs, a fibula made of bronze and iron that was (probably) decorated with a horse's head and a spindle whorl (figs 2 and 5-8). The belt hook was once connected to a leather belt and we assume that the studs were originally mounted on that belt. These objects accompanied the cremated remains of the deceased, of which only one fragment has survived.

Although older parallels of the studs are known, the belt hook and the fibula date this assemblage to the Late Iron Age. While the bone remains that are indicated in the field drawing never made their way into the museum collection, the one fragment of cremated remains that was corroded onto the belt hook convincingly indicates that this was a burial assemblage.

Two aspects make this Emmen Iron Age burial an interesting find. The objects, in particular the belt hook and studs, are rare for this period in the Netherlands. The belt hook is probably the only one of its type so far found in the Netherlands. It moreover derives from a burial context, whereas most comparable objects from this period have been found in ritual deposits, in particular in wet contexts. The poor quality of the field documentation means we have limited information regarding the original context of this burial. Our hope in publishing this find is that it will enhance our understanding of burial rites in the Netherlands in the Late Iron Age, and that it will encourage others to study old finds that have never received the attention they deserve.

Sasja van der Vaart R.M.A.
Faculteit der Archeologie, Universiteit Leiden
Postbus 9515, Leiden
s.a.van.der.vaart@arch.leidenuniv.nl

Drs. Luc Amkreutz.
Rijksmuseum van Oudheden
Postbus 11114
2301 EC Leiden
l.amkreutz@rmo.nl

S.A. van der Vaart (1986) is aangesteld als promovenda aan de Faculteit der Archeologie van de Universiteit Leiden. Binnen haar project 'Constructing Powerful Identities' onderzoekt zij vorstengraven uit de Vroege IJzertijd in de Lage Landen.

L.W.S.W. Amkreutz (1978) is sinds 2008 conservator Nederlandse Prehistorie in het Rijksmuseum van Oudheden.